

A Conceptual Metaphor Analysis of “Science” and “Reason” in the Mystical Poetry of Allameh Hassan Zadeh Amoli

Parivash Behbahani Nejad¹ and Baha'odin Eskandari²

1. PhD student in Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Qom, Qom, Iran. Email: parivashbehbahani@gmail.com
2. Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Qom, Qom, Iran. Email: bahaeddineskandari@gmail.com

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received 04 Dec 2025 Received in revised form 24 Dec 2025 Accepted 12 Jan 2026 Published online 04 Apr 2026 Keywords: Practical mysticism, Conceptual metaphor, Science, reason, Allameh Hassan Zadeh Amoli.	In the cognitive science of language, metaphor is not merely seen as an aesthetic ornament; it functions as an instrumental cognitive device by which abstract conceptual domains are apprehended through grounding in more concrete, perceptible areas. Consequently, examining a text's metaphors can illuminate intratextual relations and the meanings the author intends to convey. Mystical poetry often employs enigmatic language, and metaphor analysis provides a pathway to decipher underlying concepts. This study investigates the figurative representation of two concepts Science and Reason in the poetry of Allama Hasan-zadeh Amoli (RA). Adopting a descriptive–analytical approach, data collection was conducted through library methods. Specifically, the entire Diwan of the eminent poet, comprising over five thousand couplets, was examined. Verses in which Science and Reason occur were selected and analyzed within the framework of Lakoff and Johnson's theory of conceptual metaphor. The results indicate that the concept of Science, expressed through metaphors such as “science is light” and “science is water,” exhibits the greatest frequency and is construed as both a guiding and vital principle. By contrast, metaphors of Reason are more closely associated with notions of “guidance,” usefulness, and perplexity, suggesting that, in the poet's view, reason is a decisive, enabling concept that, on its own, remains insufficient without guidance.
Cite this article: Eskandari, B., Behbahani Nejad, P. (2026). A Conceptual Metaphor Analysis of “Science” and “Reason” in the Mystical Poetry of Allameh Hassan Zadeh Amoli. <i>Rhetoric and Grammar Studies</i>, 16 (1). 1-17. DOI: https://doi.org/10.22091/jls.2026.14332.1747	
	© The Author(s) DOI: 10.22091/jls.2026.14332.1747 Publisher: University of Qom

Introduction

In traditional scholarship, metaphor was primarily understood as a rhetorical ornament, until Lakoff and Johnson, in the late twentieth century, introduced a radically new perspective on the nature of metaphor. Their theory of conceptual metaphor, a foundational framework within cognitive linguistics, was first articulated in *Metaphors We Live By* (1980) and subsequently refined in their later works. This theoretical paradigm has exerted significant influence not only on cognitive linguistics but also on various cognitive and social sciences, including cognitive psychology and anthropology. From the cognitive-linguistic standpoint, metaphor entails understanding one conceptual domain through the structure of another; its essence lies in grasping an experience in terms of a different, often more concrete, experiential domain (Lakoff & Johnson, 1401: 84).

Within this framework, metaphor extends far beyond lexical or syntactic expressions and is therefore not restricted to literary embellishment. Rather, it constitutes a cognitive and linguistic process through which cultural models are shaped in the mind, enabling human beings to conceptualize and comprehend phenomena. The core function of conceptual metaphor is thus to render abstract notions tangible and intelligible. Conceptual metaphors accomplish this by systematically mapping elements from a concrete, embodied source domain onto an abstract target domain. Cognitive linguists maintain that metaphor is not confined to language; it permeates human thought and action. Lakoff and Johnson classify conceptual metaphors into three major categories: orientational, ontological, and structural. Orientational metaphors structure concepts via spatial orientations such as up–down or near–far. Ontological metaphors arise from human experience with physical objects and entities and are further divided into entity and substance metaphors, container metaphors, and personification metaphors. Ontological metaphors, compared to structural ones, impose a less elaborate cognitive organization on the target domain. Structural metaphors, in contrast, allow speakers to understand a target concept A by importing the elaborate structure of a source concept B.

In the fields of religion and mysticism, metaphor plays an indispensable role in articulating abstract concepts such as faith, death, or the soul. Tillich (1375/1996: 39) argues that the repeated use of metaphor in Eastern philosophy and mysticism acquires epistemic and cognitive functions, such that even poetic, narrative, and allegorical articulations of mystical experience depend crucially on metaphorical structuring. Thus, analyzing metaphors employed in religious and mystical texts enables scholars to discern authors' conceptualizations of intangible notions and to extract interpretive principles grounded in these conceptual patterns.

Among the abstract notions central to mystical discourse is *elm*, which appears in two opposed senses: discursive, learned knowledge versus divinely infused knowledge (*elm ladunni*). A second key concept is *reason* (*'aql*), to which mystics attribute multiple ranks and functions, believing that through spiritual progression the human being ascends to higher degrees of rational and ontological realization. Allameh Hassan Zadeh Amoli, a preeminent contemporary mystic, devoted considerable attention to these two concepts in his works. The present study analyzes the conceptual metaphors of *elm* and *reason* in his poetry within the theoretical framework of cognitive linguistics, seeking to answer the following questions:

First: Through which metaphors is *elm* conceptualized in the poetry of Allameh Hassan Zadeh Amoli?

Second: Through which metaphors is *reason* conceptualized in his poetry?

Materials and Methods

This study adopts a descriptive–analytical methodology and relies on library-based data collection. The units of analysis consist of couplets referencing *elm*, *reason*, or semantically related expressions. The data were extracted from the *Diwan* of Allameh Hassan Zadeh Amoli, compiled by Seyyed Saeed Hashemi and published by Alef-Lam-Mim Press, containing more than five thousand verses. The entire corpus was first examined in full, after which verses containing metaphors pertinent to the two conceptual domains were selected for detailed analysis.

A substantial body of scholarship has examined conceptual metaphors from a cognitive-linguistic perspective. Among these, Mobaraki et al. (2023) investigated conceptual metaphors of presential knowledge (*elm huzuri*) in Ibn Sīnā's thought, identifying two dominant metaphors: "presential *elm* is seeing" and "presential *elm* is light." In the metaphor of seeing, three elements—the viewer, the viewed object, and the relational act of perception—are central; in the metaphor of light, the illuminating source and the illuminated object form the primary structure. Because *elm* constitutes one of the core variables of the present study, these findings bear direct relevance to its analytical considerations.

Another significant contribution is the study by Karimi Noughipour et al. (2020), which examined metaphors of *reason* in Islamic narrations. They concluded that the most salient metaphorical source domains for *reason* include light and illumination, wealth and capital, self-sufficiency, generosity, blessing, beauty and adornment, guidance, authority, cultivation, healing, friendship, and relief. These metaphors, emerging from the interaction of source and target image schemas, enhance cognitive plausibility and facilitate the effective communication of doctrinal teachings. Since their work treats *reason* explicitly as a conceptual variable, its insights inform the comparative dimension of the present research.

Research Findings

The findings reveal that ontological metaphors of substance play a predominant role in the conceptualization of elm in Amoli’s poetry. Here, elm is depicted as a vital substance necessary for human life and survival, mapped onto domains such as water, nourishment, and medicine. Light, understood universally as an agent of illumination and guidance, also serves as a major source domain for elm. Additionally, through personification metaphors, elm is portrayed as a human-like entity limited in its ability to traverse the spiritual path, incapable of attaining the destination unaided—thus standing in contrast to love. Amoli situates reason on a higher plane than elm. Consequently, substance metaphors are absent from its metaphorical structuring, while personification metaphors appear with remarkable frequency.

Discussion of Results and conclusion

In response to the first research question, the analysis indicates that the poet’s notion of constructive, life-giving, and illuminating elm is not discursive or acquired knowledge. He explicitly distinguishes between formal, scholastic knowledge and intuitive, divinely bestowed elm. The former, in his view, can mislead, whereas the latter constitutes a profound and weighty responsibility borne only by individuals of great spiritual capacity. These findings resonate with those of Mobaraki et al. (2023), who argue that Ibn Sīnā conceptualizes presential elm through metaphors of sight and light, contrasting it with mere intellectual abstraction. Thus, for both thinkers, elm is metaphorically framed as a radiant and guiding light.

Regarding the second research question, the analysis suggests that in Amoli’s poetry, Reason is depicted as a figure whose positive attributes outweigh its limitations. These results partially align with Karimi Noughipour et al. (2020), who similarly note that reason is conceptualized as an illuminating agent. For Ibn Sīnā, the enlightening capacity of elm depends on reason; whereas for Allameh Hassan Zadeh Amoli, the cosmos is guided along its existential journey through the dual lights of reason and love.

بررسی استعاره‌های مفهومی علم و عقل در اشعار عرفانی علامه حسن‌زاده آملی

پریوش بهبهانی نژاد^۱ و بهاء‌الدین اسکندری^۲

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه: bahaeddineskandari@gmail.com

۲. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه: parivashbehbahani@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۱۳ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۰/۰۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۲۲ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۱۵	زبان‌شناسی شناختی، شاخه‌ای از زبان‌شناسی است که استعاره مفهومی و طرح‌واره‌های تصویری در یکی از حوزه‌های مطالعاتی آن، یعنی معنی‌شناسی، شکل گرفته است. در استعاره مفهومی، نظام مفهومی و الگوهای استعاره‌سازی حائز اهمیت‌اند. این الگوها از حوزه‌هایی همچون تاریخ، اسطوره، دین، عرفان و در بیانی کلی‌تر، از فرهنگ گرفته می‌شوند؛ به عبارتی دیگر، در زبان‌شناسی شناختی، نقش استعاره به زیبایی‌آفرینی محدود نیست؛ بلکه ابزاری شناختی در نظر گرفته می‌شود که از طریق آن، یک حوزه مفهومی انتزاعی از طریق حوزه‌های مفهومی ملموس ادراک می‌شود؛ به این ترتیب، با بررسی استعاره‌های یک متن، می‌توان به روابط درون‌متنی و معنای دلخواه پدیدآورنده آن پی برد. آثار عرفانی در قالب شعر، زبانی رمزآلود دارند و مطالعه استعاره‌ها راهی برای رمزگشایی مفاهیم است. پژوهش پیش‌رو، بازنمایی استعاره‌های دو مفهوم علم و عقل را در اشعار علامه حسن‌زاده آملی (ره) بررسی می‌کند. روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی بوده و گردآوری داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای انجام شده است؛ به این ترتیب که کل دیوان اشعار این عالم شاعر، شامل بیش از ۵ هزار بیت، مطالعه شده است. ابیاتی که در آنها مفاهیم علم و عقل به کاررفته، انتخاب و در چارچوب نظریه لیکاف و جانسون تحلیل شده است. براساس نتایج، مفهوم علم در قالب استعاره‌های علم نور است و علم آب است بیشترین فراوانی را داشته که به هدایت‌گر و حیاتی‌بودن این مفهوم تعبیر می‌شود. استعاره‌های عقل بیشتر با مفاهیم هدایت‌گری، سودمندی و درماندگی ارتباط داشته که نشان می‌دهد در نگاه شاعر، عقل مفهومی راه‌گشا اما به‌تنهایی ناکارآمد است.
کلیدواژه‌ها: عرفان عملی، استعاره مفهومی، علم، عقل، علامه حسن‌زاده آملی.	

استناد: اسکندری، بهاء‌الدین و بهبهانی نژاد، پریوش. (۱۴۰۵). «بررسی استعاره‌های مفهومی علم و عقل در اشعار عرفانی علامه حسن‌زاده آملی». پژوهش‌های

دستوری و بلاغی. دوره ۱۶. شماره ۱. صص: ۱۷-۱. <https://doi.org/10.22091/jls.2026.14332.1747>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه قم

(۱) مقدمه

توجه به استعاره سابقه‌ای طولانی دارد و به یونان باستان بازمی‌گردد، آنجا که ارسطو در بوطیقای خویش آن را در کانون توجه قرار داد. ارسطو به استعاره به عنوان شگردی بلاغی توجه کرد. افلاطون استعاره را حاصل خلاقیت در زبان دانست و از متفکران مسلمان، جرجانی استعاره را مجازی استوار بر پایه تشابه معرفی کرد (صفوی، ۱۳۹۰: ۲۶۶). در اواخر قرن بیستم، لیکاف و جانسون، برخلاف نگاه سنتی، که استعاره در شکل بلاغی توجه ادیبان را برانگیخته بود، تصویری تازه از آن ارائه دادند. از دیدگاه زبان‌شناسی شناختی، استعاره فراتر از واژه‌ها یا جمله‌هاست؛ بنابراین، به آرایه‌ای ادبی محدود نیست. در این رویکرد، استعاره فرآیندی ذهنی و زبانی است که با ایجاد الگویی فرهنگی در ذهن، موجب شناخت و درک پدیده‌ها می‌شود؛ به عبارتی دیگر، کارکرد استعاره مفهومی عینی و فهم‌پذیر کردن مفاهیم انتزاعی است؛ به این ترتیب که استعاره‌های مفهومی با الگوبرداری نظام‌مند از عناصر معنایی حوزه‌های عینی و ملموس از تجربیات بشر، شناخت و درک مفاهیم انتزاعی را تسهیل می‌کند. در باور زبان‌شناسان شناختی، استعاره به حوزه زبان نیز محدود نیست؛ بلکه حوزه اندیشه و عمل بشر را در بر گرفته است. بارسلونا استعاره را سازوکاری می‌داند که از طریق آن یک قلمروی تجربی به طور تقریبی، بر قلمروی تجربی دیگر نگاشت می‌شود (بارسلونا، ۱۳۹۰: ۱۰).

در حیطه دین و عرفان برای بیان مفاهیم انتزاعی همچون ایمان، مرگ، نفس و مانند آن، استعاره‌ها بسیار کاربرد دارند. تیلش معتقد است استفاده مکرر از استعاره‌ها در قلمرو فلسفه و عرفان شرقی، کارکردی شناختی و ادراکی یافته است؛ تا آنجا که، حتی در قلمرو شعر، حکایت و داستان‌های عرفانی نیز صورت‌بندی ادراک و بیان تجربه عارفانه به کمک استعاره صورت می‌گیرد؛ از این رو، با بررسی استعاره‌های به کاررفته در متون و اشعاری، که بن‌مایه دینی و عرفانی دارند، می‌توان نوع نگرش پدیدآورنده درباره مفاهیم ناملموس را شناخت و بر آن اساس، برخی از دستورالعمل‌ها را استخراج کرد. (تیلش، ۱۳۷۵: ۳۹)

یکی از مفاهیم انتزاعی توجه‌برانگیز در عرفان علم است که دو معنای مقابل هم دارد: واژگان و اصطلاحات آموختنی در مقابل علم لدنی. به باور عرفا، نفس ناطقه انسانی دم‌به‌دم از دو قوه علم و عمل توسع و اشتداد و ترقی وجودی می‌یابد و گوهری نورانی می‌شود (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۱ الف: ۴۲۱). از طرفی، دانایی را مفهومی غیر از دارایی ذوقی و شهودی می‌دانند (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۱ ب: ۱۲۶). عقل مفهوم دیگری است که توجه عارفان را برانگیخته و برای آن مراتب، درجات و کاربردهایی متصور شده و بر این باورند که آدمی در سیر تکاملی و سفر در عوالم هستی، به مقام عقل عروج می‌کند و ارتقا می‌یابد (حسن‌زاده آملی، ۱۳۹۱: ۴۹۴) و نفوسی که ناقص‌اند، با تحصیل سرمایه قوی و در حد خودشان عقلی، مرتبه‌ای از مراتب عقل می‌شوند (حسن‌زاده آملی، ۱۳۹۴: ۸۶۹).

مرحوم علامه حسن‌زاده آملی از معدود عالمان دین است که هم در ترجمه ادبیانه متون کهن، همچون ترجمه باب‌هایی از کلیله و دمنه که پیش‌تر ترجمه نشده بوده است، دستی توانا داشتند و هم عارفی بوده که در این زمینه آثاری ادبی را به نظم و نثر پدید آورده است. وی در آثار خویش به دو مفهوم مورد نظر این مقال پرداخته است. نویسنده این مقاله، با تحلیل استعاره‌های مفهومی علم و عقل در دیوان اشعار علامه حسن‌زاده آملی در چارچوب نظری زبان‌شناسی شناختی در پی پاسخ به پرسش‌های زیر است:

الف) علم در اشعار علامه حسن‌زاده آملی با کدام استعاره‌ها مفهوم‌سازی شده است؟

ب) عقل در اشعار علامه حسن‌زاده آملی با کدام استعاره‌ها مفهوم‌سازی شده است؟

۲) پیشینه پژوهش

مطالعات چشمگیری درباره استعاره‌های مفهومی در چارچوب زبان‌شناسی شناختی انجام شده است. از پژوهش‌هایی که در مورد استعاره‌های مفهومی در اشعار و متون فلسفی، عرفانی و دینی انجام شده، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- محمص و رضازاده (۱۴۰۳)، به بررسی حوزه‌های مبدأ استعاره‌های مفهومی ایمان و کفر در قرآن کریم پرداخته‌اند. براساس نتایج درجه بالایی از نظام‌مندی در استعاره‌های زبانی ایمان و کفر وجود داشته است. تجربه بی‌واسطه و آشنایی کامل انسان با حوزه‌های مبدأ اعضای بدن و سلامتی در مقابل بیماری، سبب شده تا این حوزه‌ها بسامد بیشتری برای مفهوم سازی ایمان و کفر داشته باشند.
- لاله‌زاری و همکاران (۱۴۰۳)، استعاره مفهومی نور را در دفتر اول مثنوی بررسی کرده‌اند. نتایج حاکی از آن است که نور به مثابه انسانی کامل، خورشید، ماه، خوراک و ... نمود داشته و مولانا با این انگاره مفهومی که جهان ملکوت نور مطلق است، نور محض را به مثابه بینایی و شنوایی برای تبیین مقوله فنا و بقا برشمرده است؛
- نافلی شهرستانی و آقاحسینی (۱۴۰۲)، کلان‌استعاره‌ها و خرده‌استعاره‌های مفهومی جان را در مثنوی معنوی تحلیل کرده و چهار کلان‌استعاره را شناسایی کرده‌اند. براساس نتایج، کلان‌استعاره‌های جان موجودی زنده است، جان مکان است، جان شیء است و جان منبع روشنی است، به دست آمده که از آنها ۱۱۴ استعاره مفهومی خردتر نمود یافته است.
- مبارکی و همکاران (۱۴۰۲)، استعاره‌های مفهومی علم حضوری را در اندیشه ابن سینا بررسی کرده‌اند. براساس نتایج، دو استعاره علم حضوری، دیدن است و علم حضوری، اشراق است، به دست آمده که در استعاره دیدن، سه عنصر بیننده، شیء دیده شده و نسبت میان آنها حائز اهمیت است. در استعاره اشراق هم دو عنصر تابنده و شیء مستنیر وجود دارد. این مقاله در تحلیل داده‌های پژوهش مورد استناد و تطبیق قرار گرفت است.
- محمدی و همکاران (۱۴۰۲)، استعاره‌های مفهومی در حوزه عرفان و هنر را با تأکید بر ترکیبات اسمی و عناصر نمادین بررسی کرده و نتیجه گرفته‌اند که استعاره ساختاری پربسامدترین استعاره مفهومی در اصطلاحات عرفانی است. عارفان تمایل بیشتری به کاربرد معانی استعاری برای تولید و درک اسم‌های مرکب در حوزه عرفان دارند.
- حسینی و محمص (۱۴۰۱)، استعاره مفهومی جبل را در قرآن کریم بررسی کرده و نتیجه گرفته‌اند که در آیه‌ای، جبل همچون عهد و ذمه‌ای برعهده طرفین متوسل شده است. در آیه‌ای دیگر، به عنوان جهت بالا جایگاه ارزشمندی را مفهوم‌سازی می‌کند و در آیه‌ای دیگر، ظرف نزدیکی بیان شده که نشان از قرب باری تعالی به بنده دارد.
- بختیاری‌نسب و محمودی (۱۴۰۰)، استعاره‌های مفهومی عشق را در سوانح العشاق غزالی بررسی کرده‌اند. بررسی‌ها گویای آن است که پیوند مهم‌ترین مفهوم متن است که با عشق درک و سپس، عشق با حوزه‌های مفهومی مرغ، آینه، گیاه، اشتقاق، خورشید، پادشاه و ویرانی درک می‌شود. از میان آنها، ویرانی نقش ویژه‌ای دارد؛ زیرا این مفهوم برای درک غایت عشق، یعنی فنا، نیز به کار می‌رود.

- امین افشار و همکاران (۱۴۰۰)، استعاره‌های مفهومی و عرفانی را در جزء اول قرآن و دفتر اول مثنوی مولوی به لحاظ تطبیقی تحلیل کرده‌اند. براساس نتایج، استعاره‌های مفهومی به کاررفته در جزء اول قرآن کریم دربارهٔ موضوعاتی از قبیل زندگی دنیوی، راهنمایی بشر و تأثیرپذیری دل است. در مثنوی نیز استعارات مفهومی در حیطهٔ مفاهیم عرفانی در راه رسیدن به معشوق اصلی است و با مفاهیم عشق، آتش، دل و نی ارتباط دارد.
- نورمحمدی کمال (۱۴۰۰)، استعارهٔ مفهومی بت را در عرفان اسلامی با زیبایی‌شناسی روح هگل مقایسه کرده است. براساس نتایج، عرفا به‌ویژه ابن عربی، از استعارهٔ مفهومی بت استعاره‌زدایی کرده‌اند؛ درحالی‌که این نظریه در زمان آنها مطرح نشده بود. از طرفی، بررسی آثار هگل نشان‌دهندهٔ این متفکر غربی به‌طور مستقیم و غیرمستقیم، تحت‌تأثیر آرای متفکران اسلامی بوده و یکی از شباهت‌های نظریات وی با عرفایی چون ابن عربی، بحث زیبایی‌شناسی وی در باب مجسمه‌سازی و در نتیجه، بت‌پرستی میان یونانیان باستان بوده است.
- کریمی‌نوقی‌پور و همکاران (۱۴۰۰)، استعارهٔ مفهومی عقل را در روایات بررسی کرده و نتیجه گرفته‌اند که مهم‌ترین حوزه‌های مفهومی عقل در روایات شامل نور و روشنائی، سرمایه و ثروت، بی‌نیازی، بخشش، نعمت، زیبایی و آراستگی، هدایت‌گری، قدرت و فرماندهی، آبادانی، درمانگری، دوستی و گشایش است که با ترکیب طرح‌واره‌های تصویری حاصل از دو حوزهٔ مبدأ و مقصد، نام‌شناختی هدفمند و روشنگرانه را در بافتی استعاری و درک‌پذیر ارائه‌داده و سبب باورپذیری، تمرکز و انتقال هر چه بهتر آموزه‌ها شده است.
- عبدی چاری و هدایتی عزیزی (۱۳۹۹)، استعارهٔ مفهومی آیات مربوط به قیامت را در قرآن مجید بررسی کرده‌اند. براساس نتایج، قرآن کریم با توجه به نامأنوس و غیرمحسوس بودن جهان پس از مرگ، از قالب و ابزار زبان به صورت استعاره‌ای برای فهم بیشتر این واقعه استفاده کرده است. نکتهٔ حائز اهمیت اینکه در آیات دارای استعارهٔ مفهومی در انواع مختلف، استعارات مربوط به قیامت کبری فراوانی بیشتری دارد و نوع هستی‌شناختی آن بیشترین واژگان را شامل شده است.
- محمدیان و فرحانی‌زاده (۱۳۹۷)، استعارهٔ مفهومی شادی را در دیوان شمس بررسی کرده‌اند. براساس نتایج، مولانا در دیوان شمس برای تبیین بسیاری از ویژگی‌های شادی از حوزه‌های اشیاء، جانور، خوراک، گیاه و بازار مدد جسته و توانسته است این مفهوم انتزاعی را ملموس و عینی جلوه دهد. احساس شادی در نظام فکری مولانا چیزی دیدنی، لمس‌کردنی، چشیدنی، شنیدنی و تا حدودی بویدنی است. با عنایت به پیشینهٔ بررسی شده می‌توان گفت که موضوع پژوهش حاضر از نوآوری برخوردار است.

۳) چارچوب نظری پژوهش

برای تحلیل داده‌های این پژوهش با رویکرد زبان‌شناسی شناختی، چارچوب نظریهٔ استعارهٔ مفهومی (The Conceptual Theory of Metaphor: CMT) انتخاب شده است. زبان‌شناسی شناختی، مکتبی به نسبت جدید در حوزهٔ زبان‌شناسی و از بدیع‌ترین رویکردهای مطالعهٔ زبان و تفکر است. این مکتب در حوزهٔ مدرن مطالعات میان‌رشته‌ای

که به عنوان علوم شناختی شناخته می‌شود، ظهور کرده است و یک جنبش یا یک اقدام مهم نامیده می‌شود؛ زیرا محدود به یک نظریه خاص نیست بلکه رویکردی است که مجموعه‌ای مشترک از اصول راهنما، فرضیات و دیدگاه‌ها را اتخاذ کرده است. زبان‌شناسان شناختی بر این باورند که زبان منعکس‌کننده الگوهای تفکر است؛ بنابراین، مطالعه زبان به معنای مطالعه الگوهای مفهوم سازی شده تلقی می‌شود و مهم‌ترین وجه تمایز زبان‌شناسی شناختی با دیگر رویکردهای مطالعه زبان این است که در آن فرض می‌شود زبان منعکس‌کننده برخی از ویژگی‌های اساسی و ویژگی‌های طراحی ذهن انسان است.

زبان‌شناسان شناختی، دانش زبانی را بخشی از شناخت انسان می‌دانند و بر این باورند که انسان‌ها در دریافت تجربیات جسمانی و زیستی اشتراکاتی دارند. پس، مبانی شناخت در ذهن آنها نیز یکسان است و در واقع، این الگوهای مشترک ذهنی‌اند که به زبان شکل می‌دهند. تمایز اصلی رویکرد زبان‌شناسان شناختی با دیگر رویکردها در نحوه توجه به معناست، آنها معتقدند که «ما مفاهیم انتزاعی را از طریق مفاهیم عینی، که در ذهنمان سازمان‌بندی شده‌اند، بیان می‌کنیم؛ به عبارت دیگر، درک مفاهیم ناملموس و غیرعینی از طریق تجربه‌ها و مفاهیم ملموس و عینی امکان‌پذیر است؛ به همین دلیل، انسان در زمینه پدیده، موقعیت یا مفهومی که قادر به تجربه کردن آن نیست، نمی‌تواند صورت زبانی مربوط به آن را ساخته و بیان کند؛ بنابراین، درک چنین موقعیت‌ها یا مفاهیمی گاه دشوار است» (گندم کار، ۱۳۸۸: ۲۰).

نظریه استعاره مفهومی، که یکی از نظریات زبان‌شناسی شناختی است، نخستین بار در کتاب استعاره‌هایی که با آن زندگی می‌کنیم، تألیف لیکاف و جانسون مطرح شد و در تألیفات بعدی آنان تحول یافت و رو به کمال نهاد. این نظریه هم در زبان‌شناسی شناختی و هم در علوم شناختی و اجتماعی مانند روان‌شناسی شناختی و مردم‌شناسی تأثیرگذار بوده است. در زبان‌شناسی شناختی، استعاره فهم یک حوزه مفهومی برحسب حوزه مفهومی دیگر است و ماهیت آن درک تجربه چیزی در چارچوب چیز دیگر است (لیکاف و جانسون، ۱۴۰۱: ۸۴).

به اعتقاد لیکاف و جانسون، استعاره در ذهن رخ می‌دهد و یکی از ابزارهایی است که ذهن انسان برای مفهوم سازی جهان، پدیده‌ها، اشیاء و تجربه‌های خود از آن بهره می‌برد. نظام مفهومی، تعیین‌کننده باورها، اعتقادات و ذهنیت افراد نسبت به خودشان، تجربه‌هایشان از جهان و پدیده‌های آن است. این نظام، از انتزاعی‌ترین تا ملموس‌ترین امور را شامل می‌شود و از آنجاکه استعاره بخش جدایی‌ناپذیر نظام مفهومی انسان است، در همه ابعاد زندگی و نمودهای تفکر او بروز می‌یابد. استعاره در زبان روزمره، ادبیات، رؤیا، اسطوره‌ها، علوم، تاریخ، اعمال و رفتار، واقعیت‌های اجتماعی، نهادهای اجتماعی و مانند آن واقعیات موجود را تغییر داده و واقعیت‌های جدید را می‌سازد (همان: ۱۴۴).

کوچش استعاره مفهومی را در فرمول الف ب است، گنجانده و معتقد است طبق این فرمول، در استعاره یک حوزه هدف «الف» با حوزه مبدأ «ب» درک می‌شود اما این فرمول‌بندی برای بیان آنچه در استعاره‌های مفهومی رخ می‌دهد، ناکافی است. (کوچش، ۱۳۹۳: ۷۹) در استعاره‌های ساختاری، آنچه رخ می‌دهد این است که کل مفهوم هدف بر اساس کل مفهوم مبدأ درک می‌شود؛ با این حال، «الف» نمی‌تواند همان «ب» باشد. استعاره مفهومی ساختاری به وسیله مجموعه‌ای از نگاشت‌ها بین مبدأ و هدف ایجاد می‌شود اما این نگاشت‌ها جزیی هستند؛ به گونه‌ای که فقط بخشی از مفهوم «ب» روی هدف «الف» نگاشته می‌شود و فقط بخشی از هدف «الف» در نگاشت‌ها از «ب» دخیل است. به اعتقاد وی، (همان: ۵۲-۵۱) برخی استعاره‌ها ممکن است در تمام متن ادبی حضور داشته باشند بدون اینکه به سطح بیانند. آنچه گاهی در سطح بروز می‌یابد، خرده‌استعاره‌ها (Micrometaphore) هستند که در زیر آنها یک کلان استعاره

(Magametaphoreorextended Metaphore) وجود دارد. به عنوان مثال، نسبت دادن برخی از ویژگی‌های انسانی، مانند کوری یا خفه شدن به یک شهر هنگام شب، می‌تواند براساس یک کلان‌استعاره در متن نمود پیدا کند. خواب معلولیت است؛ بنابراین، تاریکی را کوری و سکوت را خفگی در نظر می‌گیرند.

لیکاف و جانسون انواع استعاره‌های مفهومی را به سه دسته جهت‌ی (Orientational Metaphore)، هستی‌شناختی (Ontological Metaphore) و ساختاری (Structural Metaphore) تقسیم کرده‌اند.

الف) استعاره‌های جهت‌ی

استعاره‌های جهت‌ی، آن‌دسته از استعاره‌هایی هستند که مفاهیم را براساس جهت‌گیری فضایی، مانند بالا و پایین و دور و نزدیک سازمان‌دهی و مفهوم سازی می‌کنند. کارکرد استعاری این جهت‌گیری‌های فضایی ناشی از این واقعیت است که بدن انسان مکان‌مند است و عملکرد جسم انسان با کارهایی که در محیط بیرون انجام می‌دهد، یکسان است (لیکاف و جانسون، ۱۴۰۱: ۱۴).

استعاره‌های جهت‌ی در سازمان‌دهی دو دسته از مفاهیم ایفای نقش می‌کنند: مفاهیم ساده فضایی که آنها را در رابطه با فعالیت‌های بدنی روزمره درک می‌کنیم و مفاهیم دیگری که به‌طور مشخص، به بدن ما مربوط نیستند؛ بلکه به تجربه روزمره‌مان مربوط می‌شوند که ریشه در پیش‌فرض‌های فرهنگی ما دارد. این مفاهیم شامل برداشت‌های ذهنی، احساسات و مانند آن است. اگرچه استعاره‌های جهت‌ی مانند بالا، پایین و جلو، عقب پایه و اساس محکمی برای درک مفاهیم ایجاد می‌کنند اما محدود به جهات هستند. تجربه ما از اجسام و مواد فیزیکی پایه و اساس دیگری را برای فهم ما فراهم می‌کند که از جهت‌ها فراتر است.

ب) استعاره‌های هستی‌شناختی

استعاره‌های هستی‌شناختی، استعاره‌هایی هستند که براساس تجربه ما از اشیاء و اجسام شکل می‌گیرند. درک تجربه‌ها در قالب اشیاء و مواد، امکان شناخت بخش‌هایی از تجربیات ما را از هستی‌ها (Substance) و مواد (Entity) فراهم می‌کند که می‌توانیم به آنها ارجاع بدهیم، آنها را طبقه‌بندی و درباره آنها استدلال کنیم. لیکاف و جانسون، استعاره‌های هستی‌شناختی را به سه دسته تقسیم کرده‌اند:

- هستی و ماده (Entity and Substance Metaphore): در این نوع از استعاره‌های هستی‌شناختی، اجسام فیزیکی و مواد برای درک مفاهیم انتزاعی به کار می‌روند؛ به عنوان مثال، می‌توان به استعاره ذهن ماشین است، در جمله امروز ذهنم کار نمی‌کند، اشاره کرد.
- مکان و ظرف (Container Metaphore): انسان‌ها موجوداتی فیزیکی‌اند که با پوست بدنشان محدود و از جهان خارج جدا هستند؛ بنابراین، جهان را خارج از بدن خود تجربه می‌کنند. هریک از انسان‌ها نوعی ظرف محسوب می‌شوند که جهت داخل/خارج (از بدن) دارند؛ بنابراین، پدیده‌های خارج از بدنشان را نیز نوعی ظرف در نظر می‌گیرند و برای آنها داخل و خارج متصور می‌شوند.
- شخصیت‌بخش (Personification Metaphore): شاید آشکارترین نوع از استعاره‌های هستی‌شناختی آنهایی باشند که اجسام فیزیکی را به عنوان یک شخص در نظر می‌گیرند. این استعاره‌ها برای ما این امکان را فراهم می‌کنند که انواع مختلفی از تجربیاتمان را درباره هستی‌های غیرانسانی از نظر انگیزه‌ها،

ویژگی‌ها و فاعلیت‌های انسانی درک کنیم، مانند تورم موجودی زنده است، در جمله باید با تورم بجنگیم (لیکاف و جانسون، ۱۴۰۱: ۲۵-۳۳).

استعاره‌های هستی‌شناختی، نسبت به استعاره‌های ساختاری، ساختار شناختی کمتری برای مفاهیم مقصد فراهم می‌کنند.

ج) استعاره‌های ساختاری

ساختاردهی استعاری مفاهیم لزوماً جزیی است و در واژگان عبارتی (Phrasal Lexicon) زبان منعکس می‌شود که شامل عبارت‌های دارای شکل ثابت هستند. به این دلیل که مفاهیم به صورت نظام‌مند در استعاره‌ها سازمان‌دهی می‌شوند، به عنوان مثال، در استعاره نظریه‌ها ساختمان هستند، این امکان به وجود می‌آید که از عبارت‌های ساختار (Construct) و زیربنا (Foundation) از حوزه‌ای، مانند ساختمان، استفاده کنیم تا درباره مفاهیم مربوط به حوزه دیگری مانند نظریه صحبت کنیم. آنچه در حوزه استعاری معنای زیربنا می‌دهد، به جزئیاتی درباره چگونگی کاربرد مفهوم استعاره نظریه‌ها ساختمان هستند، بستگی دارد که در آن اتاق‌ها، طبقات و غیره مدنظر نیستند (لیکاف و جانسون، ۱۴۰۱: ۵۳-۵۲).

در این نوع از استعاره، حوزه مبدأ حوزه به نسبت غنی‌ای از دانش را برای مفهوم مقصد فراهم می‌کند. عملکرد شناختی استعاره‌های ساختاری این گونه است که گویندگان را قادر می‌سازد، مفهوم مقصد A را از طریق مفهوم مبدأ B درک کنند. این درک از طریق نگاشت‌های مفهومی بین عناصر A و B صورت می‌گیرد؛ به عنوان مثال، مفهوم زمان براساس حرکت و فضا ساختاریافته است و ما زمان را براساس اشیای فیزیکی، مکان و حرکت آنها درک می‌کنیم. با توجه به عناصر اصلی و شرایط زمینه، نگاشت‌های زیر به دست می‌آید: زمان‌ها اشیاء هستند / گذشت زمان، حرکت است. این مجموعه نگاشت‌ها، مفهوم ما را از زمان به روشنی ساختار می‌دهند (کوچش، ۱۳۹۴: ۳۴-۳۳).

۴) روش پژوهش

این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی و گردآوری داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای انجام شده است. واحد تحلیل، بیت‌های مرتبط با علم و عقل و واژه‌های هم معنا با آن دو بوده است. ابیات از دیوان اشعار علامه حسن‌زاده آملی که سید سعید هاشمی آن را گردآوری کرده، انتخاب شده است. برای گردآوری داده‌ها، ابتدا کل ابیات این مجموعه پنج هزار بیتی مطالعه و سپس، ابیاتی که در آنها استعاره‌های دو مفهوم علم و عقل کاربرد داشت، برای تحلیل برگزیده شد. در ابیات به دست آمده، انواع استعاره‌های مفهومی شامل استعاره‌های ساختاری، هستی‌شناختی و جهت‌ی تجزیه و تحلیل شد.

۵) بحث و بررسی

پیش از ارائه و تحلیل داده‌های مربوط به دو مفهوم علم و عقل، برای روشن شدن موضوع، به نمونه‌هایی از کاربرد استعاره در آثار علامه حسن‌زاده آملی اشاره می‌شود.

۵-۱) کاربرد استعاره در آثار علامه حسن‌زاده آملی

علامه حسن‌زاده آملی برای انتقال معنا در آثار خود از استعاره بهره برده است. به عنوان نمونه، در کتاب هزار و یک کلمه برای شرح و توضیح تأثیر قوایی، مانند عقل و طبع در رسیدن به کمال انسانی که مفاهیمی انتزاعی هستند، واژه‌هایی از حوزه‌های معنایی ملموس یعنی شکار کردن را انتخاب کرده و چنین نوشته است: «بدن انسان و جمیع قوا از طبع تا عقل وی

وسایل پیشرفت و تور شکار اویند، و انسان با حفظ وصف عنوانی انسان شکار او علوم و معارف و درک حقایق است» (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۱ ج/ج ۱: ۱۲). درواقع، علامه برای تشریح قوای انسانی، همچون عقل و طبع، از استعاره رسیدن به کمال مانند شکار کردن است، استفاده کرده و در جایی دیگر علم و عمل را چنین وصف کرده است: «علم و عمل دو گوهر انسان‌سازند... و هر دو غذای انسان‌اند. علم و عمل به منزلت دو بال نفس ناطقه‌اند که به اندازه نیروی این دو بال در عوالم بی‌پایان پرواز می‌کند» (همان: ۴۶) که برای بیان دو مفهوم انتزاعی علم و عمل از استعاره‌های علم و عمل انسان سازند، علم و عمل غذا هستند و علم و عمل بال پروازند، استفاده کرده است. همچنین، در نکته ۳۴۳ از هزار و یک نکته درباره لقای الهی چنین بیان کرده‌اند: «اگر از خواب غفلت بیدار شدی و دریافتی که مسافری و مقصد تو الی ربک المنتهی است، مسافر از مقصد غافل نمی‌شود» (حسن‌زاده آملی، ۱۳۶۵: ۱۷۸). در این نکته، علامه استعاره‌های غفلت خواب است، سلوک سفر است و مقصد سفر، لقای الهی است را به کار برده است.

با این مقدمه و با در نظر گرفتن اینکه منظور از استعاره در این پژوهش، استعاره مفهومی مورد نظر لیکاف و جانسون است، نه استعاره در معنای سنتی آن، به بررسی و تحلیل داده‌های مربوط به دو مفهوم علم و عقل در اشعار علامه حسن‌زاده آملی می‌پردازیم.

۵-۲) استعاره‌های مفهومی علم

در نوزده بیت از اشعار علامه حسن‌زاده آملی مفهوم علم تجلی یافته است. جدول شماره ۱ نوع استعاره، کارکرد و نمونه‌های آن را ارائه می‌دهد.

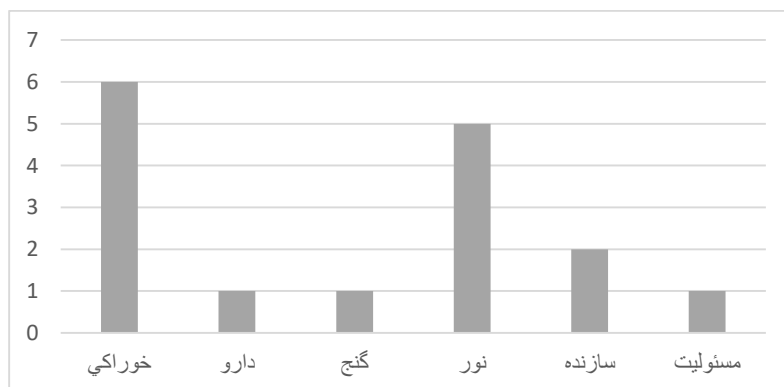
جدول شماره ۱. استعاره‌های علم در اشعار علامه حسن‌زاده آملی

نوع استعاره	کارکرد استعاره	نمونه
هستی‌شناختی (ماده)	علم آب است.	۱- علم آب حیات جان باشد/بهر تحصیل سیم یا زر نیست ۲- تن همی زنده ز آب و نان باشد/علم آب حیات جان باشد ۳- پیکرت زنده ز آب و نان باشد/علم آب حیات جان باشد ۴- که تا آب حیات علم جاری/شود از او با حفاذ و ذراری
	علم نور است.	۵- امامی مذهبم الحمدلله/به نور علم و عقل و رأی مقل ۶- آنکه از انوار علمت زاد عقبی برگرفت/خوشدل و خرم بود اندر زمان ارتحال ۷- که جای نور علم یقذف الله/نیایی اندرین انبار پرگاه ۸- چو نبود نور علم یقذف الله/چه انباری ز الفاظ و چه از کاه ۹- بلی بیرون بیا از کفر و بدعت/یده جان را ز نور علم وسعت
	علم غذا است.	۱۰- بداند آنکه در علم است راسخ/غذا با مغتذی باشد مناسخ ۱۱- علم است و عمل غذای انسانی/علم و عملی که نور بدهد بار
	علم دارو است.	۱۲- مرض جهل را نه بتوان کرد/جز به داروی علم درمانا
	علم گنج است.	۱۳- بر لوح مطهر دل خاتم/گنجینه علم حضرت ستار
	علم رهرو است.	۱۴- علم در روشنی روز رود گامی چند/سیر عشق است که اندر شب تار آمده است
	علم قیل و قال است.	۱۵- علم رسمی سربسرس جز قیل و قالی بیش نیست/علم نی دانستن اعمال ما و لاستی
	علم سازنده است.	۱۶- بلی علم است که انسان‌ساز باشد/مر او را هم عمل دمساز باشد ۱۷- خویش را بهر ابد نیک بسازید بعلم/علم و عمل دو سازنده انسان آمد
	علم بار است.	۱۸- سخن از اوستادانم بگویم/که بار علم را بودند حامل ۱۹- سؤال از جبرئیل و این جوابست/که این‌ها بار علم پوتراب است

همان‌طور که جدول بالا نشان می‌دهد، مفهوم علم در استعاره‌های هستی‌شناختی (ماده، شخصیت‌بخشی) و ساختاری به کار رفته است. از استعاره‌های جهتی و مکان برای مفهوم سازی علم استفاده نشده است.

حوزه‌های معنایی مربوط به استعاره‌های ماده عبارتند از: آب‌حیات، نور، غذا، دارو و گنج. استعاره‌های به کار رفته در این حوزه‌ها دارای بار معنایی مثبت هستند. شاعر علم را همچون آب و غذا برای ادامه حیات ضروری می‌داند (ابیات ۱ تا ۴ و ۱۰ و ۱۱). به گمان وی، علم برای کسب منفعت نیست و آن هنگام نتیجه‌بخش است که زمینه هدایت عالم را فراهم کند (بیت ۱). همچنین، شاعر علم را مانند دارو، درمان‌کننده دردها (بیت ۱۴)، مانند نور، هدایت‌کننده (ابیات ۵ تا ۹) و مانند گنج، دارایی باارزش (بیت ۱۵) می‌داند. در مجموع، علم وسعت‌دهنده جان و از بین برنده کفر و بدعت و دارویی برای درمان مرض جهل معرفی شده است.

در ابیات ۱۶ و ۱۷، مفهوم علم دارای بار معنایی منفی است. آنجا که با استعاره هستی‌شناختی (شخصیت‌بخشی)، علم به عنوان رهروی معرفی شده که برای پیمودن راه محدودیت‌هایی دارد. دیگری، بیتی که با استعاره ساختاری، علم را قیل و قال برمی شمرد که می‌تواند عاملی برای گمراهی انسان باشد. به عبارت دیگر، در استعاره علم رهرو است، با محدودیتی که این رهرو از پیمودن راه در تاریکی شب دارد، مفهوم علم با مفهوم عشق در تقابل قرار گرفته است. در بیت دیگر، برای علم دو معنا در نظر گرفته شده و از علم رسمی نام برده شده که از نظر معنایی با علم لدنی در تقابل معنایی قرار می‌گیرد. علم رسمی یا آموختنی در مقابل علم شهودی، همچون قیل و قال، سروصدایی است که صاحب آن را معروف می‌کند اما در سلوک راه به جایی نمی‌برد. در استعاره ساختاری دیگر، علم اگر با عمل همراه باشد، وسیله‌ای است که انسان با آن مسیر تعالی را طی می‌کند و عامل انسان‌ساز است. همچنین علم، مانند بار، مسئولیتی بر دوش انسان‌های ارزشمند در نظر گرفته شده است (ابیات ۱۸ و ۱۹). در نمودار شماره ۱ حوزه‌های معنایی که در مفهوم سازی علم کاربرد داشته، نشان داده شده است.

نمودار شماره ۱. حوزه‌های معنایی مرتبط با مفهوم سازی علم در اشعار علامه حسن‌زاده آملی

همان‌طور که نمودار شماره ۱ نشان می‌دهد، استعاره مفهومی علم در حوزه ماده شامل خوراکی، نور، دارو و گنج با معانی زندگی، بهبودی، دارایی، هدایت و مسئولیت ارتباط دارد. استعاره شخصیت‌بخشی، علم را فردی در نظر گرفته که گام در مسیری گذاشته اما بدون عشق امکان پیمودن مسیر را تا انتها ندارد. در استعاره‌های ساختاری، علم با عمل همراه و با شهود در تقابل قرار گرفته است. فراوانی دو استعاره علم نور است و علم آب است از استعاره‌های دیگر بیشتر است.

نتایج این بخش از پژوهش با یافته‌های پژوهش مبارکی و همکاران (۱۴۰۲) شباهت‌هایی دارد چرا که ابن‌سینا نیز علم حضوری را با استعاره‌های دیدن و معانی مرتبط با آن همچون نور مفهوم سازی کرده و با شهود در تقابل قرار داده است. در نگاه سینوی، علم حضوری که ملاک آن براساس حضور معلوم نزد عالم است، به تنهایی برای حصول معرفت عالم به معلوم کافی نیست؛ یعنی حتی اگر پدیده حضور داشته باشد، باز هم امکان دارد علمی حاصل نشود. به عبارت دیگر، دیدن به تنهایی عامل حصول معرفت نیست بلکه باید عنصر نور نیز حضور داشته باشد تا امر دیدن در پرتوی آن صورت گیرد. ابن‌سینا معتقد است باید عالم و معلوم هر دو به وسیله عامل روشنگر که نزد او عقل فعال است، مورد اشراق قرار گیرند تا عالم معلوم را درک کند؛ بنابراین، مشاهده و اشراق لازم و ملزوم یکدیگرند و هر دو از لوازم علم حضوری به‌شمار می‌روند. بنابراین در نگاه هر دو اندیشمند اسلامی، علم به نوری روشن‌گر و هدایت‌گر تعبیر شده است.

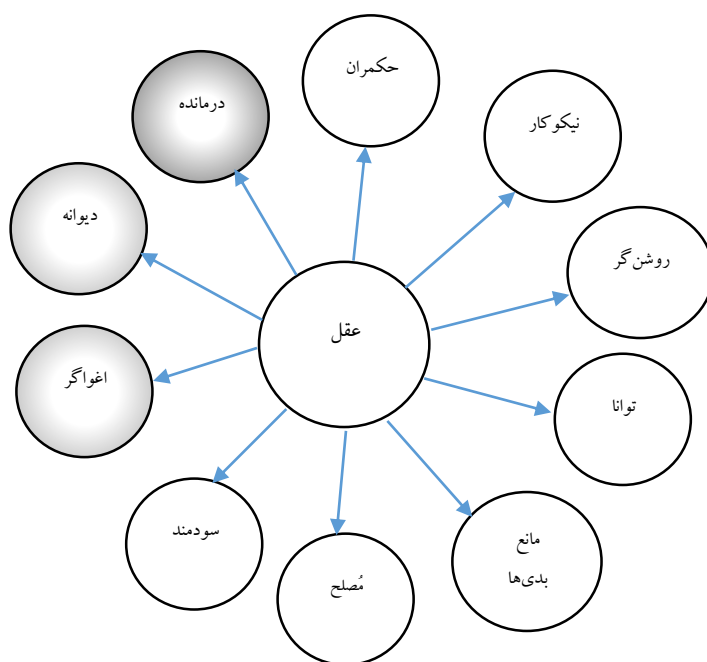
۵-۳) استعاره‌های مفهومی عقل

بیست و چهار بیت از اشعار علامه حسن‌زاده آملی، عقل را در قالب استعاره مفهوم سازی کرده که جدول شماره ۲ نوع، کارکرد و نمونه‌ها را نشان می‌دهد.

جدول شماره ۲. استعاره‌های عقل در اشعار علامه حسن‌زاده آملی

نوع استعاره	کارکرد استعاره	نمونه
هستی‌شناختی (شخصیت‌بخشی)	عقل حیران و مبہوت است.	۱- طائر عشق چه طبریست که جز حبه دل/نبود چینه او عقل بود حیرانا
		۲- عشق از شوق جمالش چون گل بشکفته خرم/عقل از عزّ جمالش مات و حیرانست یاران
		۳- عقل خیره ماند از سیر در اطوار وجود/کائن چه حکم و این چه صنع و نقشه و انشاستی
		۴- لوحش‌الله از صنع سبحانی/عقل ماتست و نفس حیرانا
		۵- ز قریب عقل را حیرت فرونست/ز بعدم دل همی غرقاب خونست
		۶- ماء دافق کون جامع از غمایش تا عماست/لوحش‌الله عقل در این نکته حیرانست و بس
		۷- عقل مدهوش جلال احدیت شد و عشق/ز تماشای جمالش به‌خمار آمده است
		۸- عقل را در سر همی سودای دیدار تو بود/سایه‌ای از تار زلفت دیده و سرسام شد
	عقل دیوانه است.	۹- عقل از هیبت سیر عنقای عشق/همچو موسیچه شد دنگ و دیوانه شد
	عقل اغواکننده است.	۱۰- مرا عقل و مرا نفس بدآئین/گهی این می‌کشد گاهی برد این
	عقل روهر و است.	۱۱- عقل ره پیمود، اما بزوغ از افول/عشق فریادش برآمد لاجبال‌فلین
	عقل فرمانروا است.	۱۲- ما و قرآن و تو خود هر دفتری خواهی‌گزین/زانکه لاکراه فی‌الدین است حکم عقل و دین
	عقل نیکوکار است.	۱۳- هر کس از رأی عقل سرپیچد/شود از کار خود پشیمانا
	عقل روشن‌گر و تواناست.	۱۴- بیا از میل و از اقبال و ادبار/به خلق اول آن عقل نیکوکار
		۱۵- به عقل روشن باریک بینت/به ارشاد خداوندان دینت
		۱۶- بود انسان بدور عقل دائر/که حق مطلق است و نور قاهر
هستی‌شناختی (ظرف و مکان)	عقل راه است.	۱۷- صراط عقل بسم‌الله باشد/که انسان را همین یک راه باشد
	عقل پیش‌گیرنده است.	۱۸- از حیلت عقل چون شده عاری/هر کار کند نه شرمی و نه عار
ساختاری	عقل پاک‌کننده از بدی‌هاست.	۱۹- به عقلش از بدی‌ها پاک باشد/به راه بندگی جلاک باشد
	عقل با نفس ناسازگار است.	۲۰- نزاعی در میان نفس و عقلست/که میدانی و چه حاجت به نقل است
	عقل سودمند است.	۲۱- تو می‌گو روح اندر اشتداد است/برای کسب عقل مستفاد است
		۲۲- مقام قلب عقل مستفاد است/اگرچه دائماً در ازدیاد است
		۲۳- چه پنداری ز قلبی کو فؤاد است/که اندر اوج عقل مستفاد است
	عقل نشانه است.	۲۴- عزیز من حیات تو الهی است/که عقل و نقل دو عدل گواهی است

براساس جدول فوق، عقل در استعاره‌های هستی‌شناختی (مکان و شخصیت‌بخشی) و ساختاری مفهوم سازی شده و فراوانی استعاره‌های شخصیت‌بخشی از دیگر موارد بیشتر است. از استعاره‌های جهت‌ی و ماده برای مفهوم سازی عقل استفاده نشده است. در استعاره‌های شخصیت‌بخشی، عقل از شخصیتی دیوانه، سردرگم، درمانده، اغواکننده و رهرویی در راه مانده (ابیات ۱ تا ۱۱) تا فردی نیکوکار و فروانروایی درستکار (ابیات ۱۲ تا ۱۴) مفهوم سازی شده است. در استعاره‌های عقل حیران است، عقل مدهوش است، عقل سرسام است، عقل دیوانه است و عقل رهرو است، شخصیتی با ویژگی‌های منفی بروز یافته که به نوعی، ناتوانی و درماندگی را در وجود خود دارد. از طرفی، در استعاره عقل فرمانروا است، حکمی که از جانب وی صادر می‌شود، با حکم دین برابر در نظر گرفته شده است. این دوگانگی را می‌توان چنین تعبیر کرد که دیدگاه شاعر درباره عقل، با وجود در نظر گرفتن ناکارآمدی و بی‌کفایتی آن، دیدگاهی مثبت و توجه برانگیز است تا آنجا که عقل را انسانی نیکوکار معرفی کرده و او را فرمانروایی معتمد دانسته است. همچنین، آن را روشنگری نکته‌سنج و توانا (ابیات ۱۵ و ۱۶) مفهوم سازی کرده که انسان در حیطه آن به حقیقت راه می‌یابد. در نمونه دیگر، استعاره هستی‌شناختی مکان، عقل را راهی برای رسیدن به معبود در نظر گرفته است (بیت ۱۷). استعاره‌های ساختاری، عقل را عنصری پیش‌گیرنده در نظر گرفته که اگر کسی آن را در وجود خود داشته باشد، سدی در برابرش ایجاد و او را از انجام دادن کارهای نادرست شرمسار می‌کند (بیت ۱۸). عنصر عقل نه تنها انسان را از انجام کارهای نادرست باز می‌دارد بلکه او را از بدی‌ها نیز پاک می‌کند (بیت ۱۹). عقل نشانه‌ای از الهی‌بودن زندگی انسان (بیت ۲۴) و برای او سودمند است (ابیات ۲۱ تا ۲۳). نکته قابل توجه اینکه عقل با قلب و روح در هم‌آیندی دارای بار معنایی مثبت و با نفس دارای در هم‌آیندی منفی است. حوزه‌های دارای بار معنایی مثبت که با مفهوم عقل در ارتباط هستند، عبارتند از: فرمانروایی، نیکوکاری، روشنگری و توانایی، پیش‌گیرندگی، پاک‌کنندگی و سودمندی. حوزه‌های دارای بار معنایی منفی که با مفهوم عقل ارتباط داشتند، عبارتند از: درماندگی، دیوانگی و اغواکنندگی. نمودار شماره ۲ شبکه مفهومی حوزه‌های مرتبط با عقل را نشان داده است.

نمودار شماره ۲. حوزه‌های معنایی مرتبط با مفهوم سازی عقل در اشعار علامه حسن‌زاده آملی

براساس نمودار شماره ۲، عقل با حوزه‌های معنایی دارای بار مثبت ارتباط بیشتری دارد اگرچه ابیاتی که عقل را شخصیتی در مانده مفهوم سازی کرده، فراوانی بیشتری داشته اما تنوع حوزه‌های دارای بار معنایی مثبت بیشتر بوده است. یافته‌های این بخش از پژوهش در برخی از موارد با یافته‌های پژوهش کریمی نوقی‌پور و همکاران (۱۴۰۰) اشتراکاتی دارد؛ آنجا که در روایات معصومین علیهم‌السلام عقل با مفاهیم مثبت همچون گنج، نردبان، روشنایی و چراغ، شمشیر، کلید، ثروت، زینت، هدیه، چشمه، لباس نو، ستون، درخت، مرکب، درمان، دوست، فرمانده و راهنما ارتباط داشته است. به عبارت دیگر، می‌توان حوزه معنایی حکمرانی را با فرماندهی؛ حوزه معنایی روشنگری را با راهنمایی، روشنایی و چراغ؛ حوزه معنایی سودمندی را با مفاهیم، گنج، کلید، ثروت، نردبان، درخت، مرکب و دوست و درنهایت، مصلحتی را با حوزه‌های شمشیر و درمان مرتبط دانست. همچنین، نتایج پژوهش پیش‌رو بر نظر نوقی‌پور و همکاران (۱۴۰۰) صحنه می‌گذارد که عقل را با واژه امساک و سرپیچی از هوای نفس مرتبط دانسته چنان که در اشعار علامه حسن‌زاده آملی، عقل به عنوان مانعی در برابر بدی‌ها مفهوم سازی شده و مفهوم عقل با نفس در هم‌آیندی منفی به کاررفته است. بنابراین، می‌توان چنین تفسیر کرد که نوع نگاه علامه حسن‌زاده آملی به عنوان یکی از عالمان شیعه، با آنچه در روایات اهل بیت علیهم‌السلام از عقل بیان شده، هماهنگ است. نکته قابل توجه اینکه علم و عقل در نگاه هر دو اندیشمند اسلامی (ابن سینا و علامه حسن‌زاده آملی) به عنوان عاملی روشنگر مفهوم سازی شده است. ابن سینا روشنگر بودن علم را منوط به وجود عقل می‌داند و در نگاه علامه دو نور عقل و عشق عالم را در پیمودن راه یاری می‌رساند.

۶ نتیجه

براساس یافته‌های پژوهش، استعاره‌های هستی‌شناختی ماده برای مفهوم سازی علم در اشعار علامه حسن‌زاده آملی کاربرد فراوانی داشته، به گونه‌ای که علم به عنوان ماده‌ای ضروری برای زندگی و بقای انسان با حوزه‌های معنایی آب، غذا و دارو ارتباط داشته است. نور در جهان هستی، روشنائی‌بخش و عامل هدایت است و در ابیات بررسی شده اشعار علامه، علم با این مفهوم ارتباط دارد. با استعاره‌های شخصیت‌بخشی، علم به عنوان انسانی معرفی شده که در پیمودن راه محدودیت دارد و به تنهایی برای رسیدن به مقصد ناتوان و درمانده است. علم در این معنا، با عشق در تقابل قرار دارد. همچنین علم در حوزه‌های معنایی مسئولیت و گمراهی نیز با استعاره‌های ساختاری مفهوم سازی شده است. همچنین استعاره ساختاری علم سازنده است، نقش علم را در اعتلای وجود انسان نشان داده است. در پاسخ به پرسش اول پژوهش، می‌توان بیان کرد که در اشعار علامه حسن‌زاده آملی منظور از علم سازنده، حیات‌بخش و روشن‌گر، علم آموختنی نیست و وی بین علم آموختنی یا به عبارتی، علم رسمی با علم لدنی تمایز قائل شده است. شاعر، علم رسمی را گمراه‌کننده برشمرده و علم شهودی را بار و مسئولیتی سنگین می‌داند که افرادی با وسعت وجودی از عهده آن برمی‌آیند. در پاسخ به پرسش دوم، از تحلیل داده‌ها چنین برمی‌آید که علامه عقل را در مرتبه‌ای بالاتر از علم در نظر گرفته به گونه‌ای که در مفهوم سازی آن، استعاره‌های هستی‌شناختی ماده کاربرد نداشته اما شخصیت‌بخشی کاربرد چشمگیری داشته است. وی، عقل را شخصیتی در نظر گرفته که ویژگی‌های مثبت آن بر ویژگی‌های منفی تفوق دارد هرچند فراوانی قابل توجه استعاره عقل حیران است، حاکی از آن است که در نگاه علامه، عقل هویتی ارزشمند و ضروری دارد اما برای درک حقیقت درمانده و ناکارآمد است؛ به عبارت دیگر، عقل در مسیر سلوک همچون راه‌گم کرده‌ای حیران و سرگشته، به‌تنهایی راه به جایی نمی‌برد و

نیازمند همراهی راه‌بلد (یعنی عشق) است. در یک نگاه کلی، بین دو مفهوم علم و عقل در اشعار علامه، شباهت‌هایی وجود دارد که هر دو (البته عقل در جایگاهی بالاتر) برای سلوک ضروری و هدایت‌گرند اما هیچ یک به تنهایی برای پیمودن مسیر و رساندن سالک به مقصد اصلی که همان لقای الهی است، بسنده نیستند. در مفهوم سازی عقل دو مفهوم دیگر، یعنی قلب و روح، با آن همساز و در مقابل، نفس ناسازگار در نظر گرفته شده است؛ به عبارت دیگر، شاعر قلب و روح را در ارتقای عقل مؤثر دانسته اما مانعی بزرگ (نفس) نیز در برابر آن متصور شده است.

تعارض منافع

طبق گفته نویسنده گان، پژوهش حاضر فاقد هرگونه تعارض منافع است.

منابع

- امین افشار، مریم؛ اکبری‌زاده، مسعود و محمدی‌نیا، مهدی. (۱۴۰۰). «بررسی تطبیقی - تحلیلی معناشناختی استعاره‌های مفهومی و عرفانی در جزء اول قرآن و دفتر اول مثنوی مولوی». فصلنامه علمی عرفان اسلامی. شماره ۶۷. صص: ۳۲۲-۳۰۱.
- بارسلونا، آنتونیو. (۱۳۹۰). استعاره و مجاز با رویکرد شناختی. ترجمه فرزانه سجودی، لیلا صادقی و تینا امیرالهی. تهران: نقش جهان.
- بختیاری‌نسب، سمیرا و محمودی، خیرالله. (۱۴۰۰). «عشق یک مفهوم و سه درک استعاری، بررسی و تحلیل نظام استعاره‌های مفهومی در سوانح‌العشاق». نقد و نظریه ادبی. شماره ۶. صص: ۷۴-۵۱.
- تیلیش، پل. (۱۳۷۵). «نمادهای دینی». ترجمه امیرعباس علی‌زمانی. معرفت. شماره ۵. صص: ۴۷-۳۹.
- حسن‌زاده آملی، حسن. (۱۳۶۵). هزار و یک نکته. قم: مرکز نشر فرهنگی رجاء.
- حسن‌زاده آملی، حسن. (۱۳۸۱ الف). شرح مصباح الانس. قم: اشراق حکمت.
- حسن‌زاده آملی، حسن. (۱۳۸۱ ب). انسان و قرآن. قم: قیام.
- حسن‌زاده آملی، حسن. (۱۳۸۱ ج). هزار و یک کلمه. جلد ۱. قم: بوستان کتاب.
- حسن‌زاده آملی، حسن. (۱۳۹۱). دیوان اشعار. قم: الف لام میم.
- حسن‌زاده آملی، حسن. (۱۳۹۴). دروس اشارات و تنبیهات ابن‌سینا، نمط سوم، بخش دوم. به اهتمام جواد فاضل. قم: آیت اشراق.
- حسینی، سیده زینب و محصص، مرصیه. (۱۴۰۱). «استعاره مفهومی جبل در قرآن کریم». پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن. شماره ۲۰. صص: ۱۱-۲۴.
- صفوی، کورش. (۱۳۹۰). درآمدی بر معنی‌شناسی. تهران: سوره مهر.
- کریمی نوقی‌پور، زهرا؛ قطبی، ثریا و داودی‌مقدم، فریده. (۱۴۰۰). «استعاره مفهومی عقل در روایات». پژوهش دینی. شماره ۴۲. صص: ۱۹۹-۲۲۲.
- کوچش، زلتان. (۱۳۹۴). استعاره در فرهنگ، جهانی‌ها و تنوع. ترجمه نیکتا انتظام. تهران: سیاه‌رود.
- کوچش، زلتان. (۱۳۹۳). مقدمه‌ای کاربردی بر استعاره. ترجمه شیرین پورابراهیم. تهران: سمت.
- عبدی چاری، مرتضی و هدایتی عزیزی، فاطمه. (۱۳۹۹). «تحلیل و بررسی استعاره مفهومی آیات مربوط به قیامت». الهیات و معارف اسلامی. شماره ۲. صص: ۹۷-۶۵.
- گندم‌گار، راحله. (۱۳۸۸). بررسی معنایی افعال مرکب اندام‌نیا در زبان فارسی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبائی.
- لاله‌زاری، محمدزمان؛ حاتم‌پور، شبنم و سرخی، فرزانه. (۱۴۰۳). «بررسی و تحلیل استعاره مفهومی نور در دفتر اول مثنوی براساس نظریه جورج لیکاف و مارک جانسون». سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی. شماره ۹۷. صص: ۲۴۸-۲۲۵.
- لیکاف، جرج و جانسون، مارک. (۱۴۰۱). استعاره‌هایی که با آن‌ها زندگی می‌کنیم. ترجمه هاجر آقاابراهیمی. تهران: علم.
- مبارکی، فاطمه؛ علوی، سیدمحمد کاظم و ارشادی‌نیا، محمدرضا. (۱۴۰۲). «استعاره‌های مفهومی علم حضوری در فلسفه سینوی». حکمت سینوی. شماره ۲۷. صص: ۲۴۳-۲۷۰.

- محمّدص، مرضیه و رضازاده، یونس. (۱۴۰۳). «حوزه‌های مبدأ در استعاره‌های مفهومی ایمان و کفر در قرآن کریم». تحقیقات علوم قرآن و حدیث. شماره ۲۱. صص: ۱۶۰-۱۳۴.
- محمّدی، زهرا؛ سماعی، فرشید؛ صناعی، مرضیه و رضوی، محمدرضا. (۱۴۰۲). «استعاره‌های مفهومی در حوزه‌های عرفان و هنر با تأکید بر ترکیبات اسمی و عناصر نمادین». مطالعات هنر اسلامی. شماره ۲۰. صص: ۷۰۶-۷۲۷.
- محمّدیان، عباس و فرحانی‌زاده، مجید. (۱۳۹۷). «استعاره مفهومی شادی در دیوان شمس». مطالعات زبانی و بلاغی. شماره ۹. صص: ۳۱۹-۳۵۰.
- نافلی شهرستانی، مریم و آقاحسینی، حسین. (۱۴۰۲). «تحلیل بلاغی کلان‌استعاره‌ها و خرده‌استعاره‌های مفهومی «جان» در مثنوی معنوی». سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی. شماره ۹۰. صص: ۲۶۹-۲۴۹.
- نورمحمدی کمال، هادی. (۱۴۰۰). «استعاره مفهومی بت در عرفان اسلامی و مقایسه آن با زیبایی‌شناسی روح هگل». پژوهشنامه متون ادبی دوره عراقی. شماره ۴. صص: ۹۷-۱۰۷.

References

- Amin afshar, M & Akbarizadeh, M & Mohamadnia, M. (2021). An analytic comparative survey of semantics of conceptual mystical metaphors in first section of the quran and first chapter of masnavi manavi. *Erfan Eslami*, 67, 310-322. [In Persian]
- Abdichari, M & Hedayati, F. (2021). An Analysis of the Conceptual Metaphor of the Qur'anic Verses Related to the Resurrection Day. *Islamic knowledge management*, 2, 65-97. [In Persian]
- Barselona, A. (2003). *Metaphor and metonymy at the crossroads: a cognitive perspective*. Tehran: Naghshe Jahan. [In Persian]
- Bakhtyarinasab, S & Mahmoodi, Kh. (2022). Love, One Concept with Three Metaphorical Perceptions: An Analysis of the System of Conceptual Metaphors in Sawanih al-Ushaq. *Literary theory and criticism*, 2, 51-74. [In Persian]
- Gandomkar, R. (2009). *The study of body-based compound verbs in Persian: a cognitive view*. MA Thesis. Allameh Tabataba'i University: Tehran. [In Persian]
- Hassan Zadeh Amoli, H. (2012). *Poetry Collection*. Qom: Alef Lam Mim. [In Persian]
- Hassan Zadeh Amoli, H. (2014). *Lessons of Avicenna's warnings and punishments, third style, second part*. By Javad Fazel. Qom: Ayat Eshraq. [In Persian]
- Hassan Zadeh Amoli, H. (2002). *Man and the Quran*. Qom: Qiyam. [In Persian]
- Hassan Zadeh Amoli, H. (2002). *Explanation of Misbah al-Ans*. compiled by Mohammad Hossein Na'iji. Qom: Ishraq al-Hikmat. [In Persian]
- Hassan Zadeh Amoli, H. (2002). *One Thousand and One Words*. Vol.1. Qom: Bostan Kitab. [In Persian]
- Hassan Zadeh Amoli, H. (1986). *One Thousand and One Points*. Qom: Raja Cultural Publishing Center. [In Persian]
- Hosaini, S.Z & Mohases, M. (2022). The conceptual metaphor of Habi in the Holy Quran. *Journal of Qur'anic Interpretation and language*, 10, 11-24. [In Persian]
- Karimi Noqipour, Z & Qotbi, S & Davoodi Moqaddam, F. (2021). The Conceptual Metaphor of "Reason" in Narrations. *Religious research*, 20, 199-222. [In Persian]
- Kövecses, Z. (2015). *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Translated by Nikta Entezam. Tehran: Siah-Rood. [In Persian]
- Kövecses, Z. (2014). *A Practical Introduction to Metaphor*. Translated by Shirin Pour-Ebrahim. Tehran: SAMT. [In Persian]
- Lakoff, G & Johnson, M. (2022). *Metaphors We Live By*. Translated by Hajar Agha-Ebrahimi. Tehran: Elm. [In Persian]
- Lalehzari M.Z & Hatampour, Sh & Sorkhi, F. (2021). The analysis and interpretation of conceptual metaphor of noor in the first book of Masnavi -ye - Ma'navi based on George Lakoff and Mark Johnson theory. *Journal of the stylistic of Persian poem and prose*, 97, 225-248. [In Persian]
- Mobaraki, F & Alavi, S.M.K & Ershadinia, M. (2023). Conceptual Metaphors of 'Knowledge by Presence' in Avicennian Philosophy. *Avecinian philosophy journal*, 27, 243-270. [In Persian]
- Mohases, M & Rezazadeh, Y. (2024). The Source Domains in Conceptual Metaphors of Faith and Disbelief in Holy Qur'an. *Journal of researches of Qor'an and hadith sciences*, 21, 139-164. [In Persian]
- Mohammadi, Z & Samaei, F & Senaati, M & Razavi, M.R. (2023). Conceptual metaphors in the field of mysticism and art with emphasis on nominal group compositions and symbolic elements. *Islamic art*, 49, 706-727. [In Persian]
- Mohammadian, A & Farhanizadeh, M. (2019). Conceptual Metaphor of "Happiness" in Divan Shams. *Journal of linguistics and rhetorical studies*, 18, 319-350. [In Persian]
- Nafeli Shahrastani, M & Aghahosseini, H. (2023). Rhetorical analysis of macro-metaphors and sub-metaphors of the concept of "Jan" in Masnavi Manavi. *Journal of the stylistic of Persian poem and prose*, 90, 249-269. [In Persian]
- Noormohamadikamal, H. (2022). The Conceptual Metaphor of Idol in Islamic Mysticism and its Comparison with the Aesthetics of Hegel's Spirit. *Journal of Persian Literary Texts of the Iraqi Reriod*, 4, 91-107. [In Persian]
- Safavi, K. (2011). *An Introduction to Semantics*. Tehran: Sureh Mehr. [In Persian]
- Tillich, P. (1996). *Religious symbols*. Translated by Amir Abbas Alizamani. *Ma'refat*, 3, 39-47. [In Persian]